

ATATÜRK HEYKELLERİ

Arş. Gör. Elif AKTAŞ

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi¹

Kült, Estetik ve Siyaset Heykeltıraş olan Aylin Tekiner'in Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü'ne sunduğu "1980 Sonrası Atatürk İmgisinin Yeniden Üretiminde Anıt-Heykellerin Rolü" başlıklı doktora tezinden yola çıkarak yazdığı kitap 320 sayfadan oluşmaktadır. 37 sayfalık ek kısmı resmi belgelerin fotoğraflarını içermektedir. Tekiner, kitabı 1980 öncesi ve sonrası dönemde Atatürk heykelciliği olarak ikiye ayırarak incelemiştir. "Erken Cumhuriyet'ten 1980'e Anıt Deneyimi" başlıklı ilk bölümde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e heykelciliğin nasıl ve hangi koşullar altında geliştiğini, Atatürk kültürünü, siyasal-mekânsal dinamikleri alt başlıklar halinde anlatmış, son olarak da dönem içinde yapılan Atatürk anıtlarının teknik ve ideolojik çözümlerini yapmıştır. "1980'den Günümüze Atatürk Anıtları" başlıklı ikinci bölümde ise, 12 Eylül darbesinin yarattığı siyasal ortamı, Atatürk imgesinin değiştirilmesine/dönüştürülmesine yönelik adımları, Atatürk anıtı çılgınlığı olarak nitelendirdiği eylemleri açıklamış ve ilk bölümde de olduğu gibi dönemin anıtlarını çok yönlü olarak çözümlenmiştir. Yazar; ülkemizde heykel denilince akla sadece Atatürk heykellerinin gelmesinden, mevcut Atatürk heykellerinin ise şablondan çıkmışçasına aynı olmasından duyduğu rahatsızlığı ve bu durumun sebeplerini kitabında gayet açık anlatmıştır. Biz bu sebepleri sistemin, istihdam sorunu yaşayan heykeltıraşları mesleklerini icra edebilmeleri için Atatürk anıtı yapmaya itmesi ve Türkiye'nin önemli fakültelerinde doçent ve profesör olan heykel hocalarının yapmış oldukları tek tip Atatürk heykellerinin yönlendirici nitelikte olmaması olarak özetleyebiliriz. Tek parti döneminde ilk anıtlama deneyimi yaşandığı için kitapta 1980 öncesi önemli yer tutmaktadır ve Aylin Tekiner 1980 sonrası anıt döneminin anlaşılabilirliği için tek parti döneminin iyi irdelenmesinin gerekliliğini böylece ifade

¹ e.aktas@izu.edu.tr.

etmiştir. Anıtın toplumsal, mekânsal işlevi nedir gibi bir soru sordüğümüzde yazarın aradığımız cevabı bizlere sunduğunu görürüz: “Anıtlar bulunduğu mekânı tanımlama, kültürler arası bir kaynaştırma ögesi olma ve daha önemlisi sınır koyucu öge olarak bulunduğu yere ve genel olarak topluma kimlik kazandırma gibi işlevlere sahiptir. Bu türden anıtlar siyasal olanın, kendi amaçları idealleri ve eylemleri için simge olarak yarattığı sınır işaretleridir ve iktidarlar tarafından tarihe düşülen birer kayıttır”(Sh. 17). Gelecek kuşaklara bilginin ve kültürel mirasın aktarılmasında da anıtlar, araç olarak kullanılmışlardır. Tekiner; “Gerçek anıt çağıyla değil, kendinden sonra yaşayandır” (sh 18) diyen Kuban’ın deyişini haklı bulmakla beraber, anıtların sonraki dönemlere kalma olasılığını dönemin iktidarının demokratikleşme oranıyla doğru orantılı buluyor. Yazar, “kült”ü, önderlerin rollerini abartılı biçimde algılayan ve onları tarihin belirleyicisi sayan bir bakış açısı olarak değerlendirir. Taner Timur ise Atatürk’ün karizmatik kişiliğinin “kült’e dönüşmesinin anlaşılabilir olduğunu ve 1930’ların başında bu kültün oluştuğunu söyler.

Batı Anıtlaşması ile Karşılaştırma

Türkiye’nin anıtlaşması ile Batı anıtlaşması arasında benzerlik kurulacaksa eğer bunun teknik-rasyonalite bağlamında olduğu, hatırla(t)ma-bellek, imge-simge, gösterge-görselleşme ve kültleştirme öğelerinin Batı geleneğinden farklı olduğu söylenebilir (Sh. 22). Avrupa Ortaçağında heykel daha çok mimariyi tamamlamak için kullanılırken 19. Yüzyıla gelindiğinde kamusal alan için önemli bir öge haline gelmiştir. Anıtlar kişiler için değil toplum için, eşitlik, adalet, özgürlük, cumhuriyet kardeşlik gibi evrensel kavramlar için yapılmışlar ve pek çok anıt gibi 20. yüzyıldan sonra politik etkililiğini kaybederek kent sembollerine dönüşmüşlerdir. Almanya’da Hitler ve Naziler heykellerin halka ait alanları kirlettiklerini düşündüklerinden propaganda için yürüyüş ve festivalleri tercih etmişlerdir. Bundandır ki Nazi iktidarı boyunca dikilen anıtların sayısı bir elin parmaklarını dahi geçmez. Aksine SSCB’de, Lenin döneminde geniş alana dikilen çok sayıda anıtın kalıcılığından ve niteliğinden daha önemli olan propaganda amacına hizmet ediyor olmasıdır. Stalin ise anıttan ziyade mimari ile bu kültleşmeyi sürdürmek

istemiştir. Göçebe yaşam biçimi ve İslamiyet'in tasviri yasaklamış olması sebebiyle Türk heykel tarihi ancak Tanzimat döneminde başlamıştır denilebilir. Osmanlı'da minyatür ve mimari oldukça gelişmiş olmasına karşın heykel putla bağdaştırılmıştır. 15. ve 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı sultanları portrelerini resmettirmişlerdir. 18. yüzyılda anıt-heykel olarak nitelendirilebilecek meydan çeşmeleri, saat kuleleri yapılmaya başlanmıştır. Avrupa'yı resmen ziyaret eden ilk Osmanlı padişahı olan Sultan Abdülaziz'in 1871 yılında kendi büstünü ve küçük boyutta bir heykelini yaptırması Kıymet Giray tarafından "heykelin Osmanlı İmparatorluğunun toplumsal yaşamına katılmasının kesin eşiği" olarak gösterilir. Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki büstü ve Beylerbeyi Sarayı'ndaki heykeli Osmanlı'nın ilk resmi heykelleri olması bakımından önem arz etmektedir. Bunun yanında İstanbul'daki konak ve saray bahçelerine konmak üzere Paris'ten hayvan heykelleri getirilmiştir. Kadıköy'deki boğa heykeli de bunlardan biridir. Tekiner bu dönemin şüphesiz en önemli ve kalıcı girişimini 1882 yılında kurulan Sanayi-i Nefise-i Şahane (Güzel Sanatlar Akademisi) olarak görmektedir. Tekiner anıtı, İslamiyet'ten koparak gidilen Batılılaşma yolunda modern ulus-devlete yönelen ideolojik programın simgesi ve etkili bir aracı olarak nitelmiştir (Sh. 65). "Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı'nın kopuşu en net biçimde modernleşmenin mekânı olarak düşünülen kent üzerinden gerçekleştirilir. Çünkü bilincin kesinkes mekân içinde üretileceğini bilincin mekândan doğrudan etkileneceğini modernizm bir an dahi unutmaz (Kahraman). Modernizmde mekân, yeni gerçekliğin algılanmasını kolaylaştıran ve ideolojinin görselleştiği bir alana işaret eder; çünkü "uluslaşma modernleşmenin görselleşmesinden geçmektedir ve ulusu simgeleme sürecinde mekânın yeniden düzenlenmesi, en soyut ve en etkili olanıdır(Gür). Bunun yanı sıra modernizmde mekân, bir kimlik ve bellek yaratma alanı olarak da kendini gösterir" (Sh. 61).

Rejimin, sanatı estetiğin konusu olarak değerlendirmesi için toplumun yüksek okuma yazma oranına sahip olması gerektiğini savunan Tekiner; yine de mimari, heykel ve resmin ideolojik sunum misyonunu sürdüreceğini dile getirmektedir (Sh. 62). Köklü politik ve dinsel

değişimlerde mimari iletinin yetersiz kaldığı yerde heykelin öne çıktığını savunur (Sh. 79). Cumhuriyet ikonografisini sadece anıtların değil, cadde isimlerinin, altı oklu bayrakların, resmi bayramların ve parti sloganlarının oluşturduğunu söyler (Sh. 65) Anıtsallaşmayı ideolojinin sokağa/mekâna, akabinde topluma yansıyan bir somutlaştırma aracı olarak görebiliriz.

Türkiye’de 1980 Öncesi Anıt Deneyimi

Atatürk’ün kişiliğine duyulan minnet, toplumdaki suret fikrine karşı olan tepkinin kırılmasını sağlayan bir araç olmuştur. Atatürk 1923’te Bursa’da yaptığı bir konuşmada heykel yapımının putperestlik olmadığını ve heykelin halka doğrudan seslenebilmenin bir yolu olduğunu anlatmıştır. Anıtlarda kullanılan taş ve bronz dayanıklılıkları itibariyle devletin bekasını simgelemektedirler. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise ülkede yetkin heykeltıraş olmadığından anıtlar yabancı sanatçılara yaptırılır. İstanbul’a koyulması ile de dikkat çeken Sarayburnu Atatürk anıtı Cumhuriyet’in ilk figüratif anıtı olarak anılsa da geleneksel olarak nitelendirilebilecek ilk anıt 1925’te Türk mimarlar tarafından yapılan “Meçkul Asker Anıtı”dır. Ankara’nın ilk anıtlarıyla birlikte yabancı heykeltıraşlar tarafından Atatürk’ün ölümüne dek olan süre içerisinde toplam on bir Atatürk anıtı yapılır. Bu durum Türk sanatçıların tepki vermesine sebep olur. Nutuk’un okunmasından önce ve sonra yapılan iki anıtta kitabe yoktur. Cumhuriyet’in beşinci anıtı olan Ulus Zafer Anıtı’ndan itibaren Nutuk anıtlarda, gerek Nutuk’tan alıntılanan ifadeler halinde gerekse figür olarak, yerini alacaktır. Tek partili dönemde sivil kıyafetli Atatürk anıtlarının sayısı azınlıktadır (Sh. 75). Askeri kıyafetli anıtın ilk örneği ise Cumhuriyet’in ikinci anıtı olan Konya Atatürk Anıtı’dır. 1938-1940 yılları arasında hiçbir Atatürk anıtı dikilmemiştir (Sh. 148). Bu duraklama dönemi Bolu Atatürk Anıtı’nın dikilmesiyle son bulmuştur (Sh. 151). Çok partili dönemin ilk anıtlarından biri 1946 yılında yapılan Tarsus Atatürk Anıtı’dır. 1950 seçimlerinden sonra CHP’nin yerini alan DP iktidarında yerine konan ilk anıt Çankaya Atatürk Anıtı’dır (sh. 157). 1950 yılından sonra ekonomi politikaları ve göçe bağlı olarak yaşanan hızlı kentleşme kent mimarisinde ve dokusunda ciddi dönüşüme sebep olmuştur. İstanbul’un Ankara karşısında güç kazanması İstanbul algısını değiştirir

de kentin kayda değer bir şekilde onarıldığı söylenemez. DP ve Menderes, kendi meşruiyet alanını genişletip siyasal rakibi İnönü ve CHP'yi yıpratmak için "Atatürk Mirası"na sahip çıkma misyonu da üstlenir (sh. 161). İnönü döneminde hiç basılmayan nutuk ilk kez DP döneminde yeniden yayımlanır. Devlet dairelerinde yalnız Atatürk fotoğraflarının asılmasına müsaade edilir. Atatürk kültü bu sayede pekiştirilmiş ve Atatürk'ün partiler üstü simge değeri de güçlendirilmiştir. 1951 yılında Atatürk heykellerinin korunmasını sağlayan bir yasa çıkar ve sonuç olarak Atatürk heykelleri sanat nesnesi olmaktan bütünüyle çıkar ve tam olarak bir kült nesne haline gelir. 1960'lardan itibaren ise Atatürk anıtlarının üretiminde hızlı bir artış gözlenmiştir (Sh. 153). Sol akımın etkisiyle 1970'li yıllarda devrimci, modern, bağımsızlıkçı ve halkçı Kuvayı Milliye ruhlu "Mustafa Kemal" imgesi Atatürk kültünü geriletmiştir.

Türkiye'de 1980 Öncesi Sonrası Deneyimi

Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılına 1980 darbesinin 1. yıldönümünün denk gelmesi Tekiner'in yorumuyla askeriye'nin otoriter-faşizan bir tavırla Atatürk'ü tam bir kült haline getirmesine sebep olmuştur. 1981'in tüm dünyada "Atatürk yılı" ilan edilmesiyle birlikte ülke çapında bir çok etkinlik düzenlenmiş ve bu etkinlikleri desteklemek ve düzenlemek üzere "Yüzüncü Yıl Kutlama Koordinasyon Kurulu Başkanlığı" kurulmuştur. 1980 sonrası dönemi Atatürk Anıtı Çılgınlığı başlığı altında değerlendiren Tekiner, anıtların bir şablona bağlı kalarak seri şekilde çoğaltılmasından, kalite ve kalıcılığın göz ardı edilip hızlı ve ucuz üretimin öncelenmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Fabrikasyon üretim zincirinin üç ana halkası olarak; Emirdağ Atatürk Anıtı'ndaki (Tankut Öktem), Kaş Atatürk Anıtı'ndaki (Necati İnci) ve Yargıtay binası önünde duran Atatürk Anıtı'ndaki (Metin Yurdanur) Atatürk figürlerini gösterir (Sh. 219). Elinde Nutuk tutan Atatürk figürü de 1990'lardan itibaren fabrikasyon üretim zincirine katılmıştır. Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılında yaptırılmaya başlanmış olması, askeriye tarafından yaptırılmış olması, yapıldığı dönemde Türkiye'nin en büyük ve dünyanın dördüncü büyük anıtı olması, Atatürk'ün 1990 yılında Time dergisinin kapağında bu anıtla yer alması açısından Atatürk ve Harbiyeli

Anıtı önemlidir. Tekiner fotoğraf değil de heykel ile bir derginin kapağında olmanın ise Atatürk'ü tam anlamıyla efsaneleştirdiğini okuyucusuyla paylaşır (sh 211). 1994 yılında Refah Partisi'nin on beş büyükşehirden altısını kazanması ve bunlardan ikisinin İstanbul ve Ankara olması Atatürkçü STK'ların ve Atatürkçü olduğunu iddia eden özel kuruluşların irtica tehdidine karşı Atatürk anıtı yaptırarak tepki vermesine sebep olmuştur (Sh. 234). Bu durum ise RP'li büyükşehir belediyelerince yavaş yavaş Osmanlı ve Selçuklu'ya ait motifleri kentsel alana yaymak olarak karşılık buldu. 2000 sonrasında Atatürk daha insani yönleri ile heykelleştirilmiştir. Çocuklarla sohbet ederken, otururken, gülümserken görebileceğimiz Atatürk anıtları devasa kaideler üzerinde durmaktan ziyade göz seviyesindedir. Bu sayede ulaşılmaz bir kült figür olmaktan yavaş yavaş uzaklaşmıştır. Tekiner, bu eserlerin anıt kategorisinden çıkıp heykele dönüşmesinde etken olanın ulaşılabilirlik duygusu olduğunu iletir (Sh. 242). Yazar 2000 yılı sonrasında dahi absürtlük olarak nitelediği bazı heykel örneklerine de kitabında yer verir. Yazar, "Anıtlar ulus bilincini ve rejimi görselleştiren yapıdan yavaş yavaş devlet imgesine ve devletin sınır belirleyiciliğine doğru bir değişim göstermiştir. 1980 sonrasında yapılan Atatürk anıtlarının, bir toplumsal ülküyü hatırlatmadığı ve bir etki yaratmadığı göz önüne alındığında, bu anıtların toplumda hangi gereksinimi karşıladığı sorusu belirlemektedir. Kanımızca ortak kullanım alanlarındaki (park, meydan, anlam atfedilen uğraklar vb.) anıtlarla kurulan iletişim aidiyet ve temsiliyet ilişkisi yerini devlet kurumlarıyla özdeş bir tasarım içinde zayıflayan bir ilişkiye ve yer yer karşıtlık ilkesine bırakmıştır." (Sh. 266) sözleriyle 1980-1998 dönemi anıtlarının devlet kültürünü beslediğini (Sh. 267) anlatmak istemiştir. Atatürk heykellerini dönemin iklimine bağlı olarak çok yönlü değerlendirebilmenize yardımcı olması için Aylin Tekiner'in tarafsız ve gerçekçi bakabilen bu eserini incelemenin faydalı olacağını düşünmekteyim.